

ISSN: 2545-0573

ZARGARLIK TERMINLARINING SINTAKTIK USUL BILAN YASALISHI**Izzatoy Pardayeva***GulDU dotsenti***Feruza Mahmudboyeva***Magistrant***ARTICLE INFO.****Kalit soʻzlar:****Annotatsiya**

Oʻzbek tilining zargarlik terminologiyasida ham birikma terminlar muhim oʻrin tutadi. Shunga koʻra, quyida ushbu masalaga batafsilroq toʻxtab oʻtamiz.

<http://www.gospodarkainnowacje.pl/> © 2022 LWAB.

Zargarlik terminologiyasidagi birikma terminlarning hosil qilinishi va boshqa xususiyatlarini oʻrganishdan oldin ularning tarkibi, tuzilishiga koʻra turlarini koʻrib chiqish lozim deb hisoblaymiz.

Boshqa terminologik tizimlarda boʻlganidek, zargarlik buyumlariga aloqador tushunchalarni ifodalash uchun sodda va murakkab birikma terminlardan foydalaniladi.

Sodda birikma termin deyilganda ikki mustaqil maʼnoli soʻzlardan iborat birikmalar tushuniladi. Oʻzbek tilining barcha terminologik tizimlarida sodda birikma terminlar miqdorining koʻpligi bilan ajralib turadi. Masalan, zargarlik terminologiyasidagi *kamar bogʻi, kalit bogʻi sirgʻasi, qashgʻarboldoq sirgʻasi* kabilar shular jumlasidandir.

Tadqiqot obʼektimiz **ot + ot** modeli asosida yasalgan bunday birikma terminlarning miqdori unchalik koʻp emas. Ularning soni nari borsa yigirmadan oshadi. Biroq **sifat + ot** tipida yasalgan sodda birikma terminlarining soni 300 dan oshib ketadi. Quyidagi keltiriladigan misollar ayni mana shundan dalolat beradi: *jiydali boldoq, ilonbosh bilaguzuk, katta goʻyak, kichik zolun, kokilli sirgʻa, koʻzlik palla, mayin egov, naycha tumor, nimgird egov, nozik ish, noʻlali sandon, oynakli zirak, osma zanjir, ottuyoq yompi, panjarali sochpopuk, puxta hal, rumcha uzuk va b.*

Uch va undan ortiq mustaqil leksik birliklardan iborat tizim murakkab birikma terminlar jumlasiga kiradi, ular ham zargarlik terminologiyasida oʻziga xos oʻrinni egallaydi. Bunday terminlar jumlasiga quyidagilarni kiritish mumkin:

a) **uch komponentli birikma terminlar:** *kumush qubba sochpopuk, etti kokilli sirgʻa, koʻkrakka taqiladigan bezak, chakkaga taqiladigan bezak, nozik sim toʻqima, bosh kiyim toʻgʻnagʻichi, xalqai muhammadiy sirgʻasi* va b.

b) **to‘rt komponentli birikma terminlar:** *manglayga taqiladigan osma bezak, erkaklar kamarining osma bezagi, ko‘ylak o‘miziga taqiladigan xaltacha, romb shaklidagi brinch to‘g‘nag‘ich, qo‘lga taqiladigan zeb-ziynat buyumlari, qanoti osma zargarlik buyumlari, to‘qima gul qo‘ydirilgan sirg‘a va b.*

v) **besh komponentli birikma terminlar:** *quloq orqasiga taqiladigan ayollar bezagi, ko‘ylak o‘miziga taqiladigan pardozlik xaltachasi, qashqari boldoq shaklidagi tilla sirg‘a va b.*

To‘g‘ri, murakkab birikma terminlar informatsiya almashinuv jarayonida o‘ziga xos qiyinchiliklarni tug‘diradi. Ayniqsa, 4-5 va undan ortiq komponentli birikma terminlar haqida shunday deyish mumkin. Terminologik prinsiplardan biri u yoki bu tushunchaning qisqa va ixcham terminlar bilan ifodalanishi lozimligini e‘tiborga olsak, yuqorida keltirilgan murakkab komponentli terminlarni ixchamlashtirish yo‘lini qidirish kerak bo‘ladi. Masalan, *qashqari boldoq shaklidagi tilla sirg‘a* birikmasini *qashqari boldoqsimon tilla sirg‘a* tarzida ixchamlashtirish mumkin. YOki *romb shaklidagi brinch to‘g‘nag‘ich* birikmasini *birinch to‘g‘nag‘ich* tarzida qo‘llash mumkin.

Tekshirishlardan aniq bo‘lishicha, ona tilimizning zargarlik terminologichsida ham birikma terminlar o‘ziga xos munosib o‘rinni egallaydi. Masalan, tadqiqotga ob‘ekt qilib olingan 1255 terminning yarmidan ko‘pini shu birikma terminlar tashkil etadi.

SHunisi ham borki, zargarlik terminologiyasida aniqlovchi komponentli birikma terminlar etakchi o‘rinni egallaydi. Aniqlovchi komponent esa ham asliy, ham nisbiy sifatlardan iborat bo‘lishi mumkin.

Zargarlik terminologiyasida **asliy sifat + ot** hosil qilingan birikma terminlarning miqdori unchalik ko‘p emas. Ularning soni 25-30 ta atrofidadir.

Ana shunday birikma terminlarning aniqlovchi komponenti quyidagi asliy sifatlardan yasalgan: **mayda** (*mayda qubba, mayda bolg‘acha*), **achchiq** (*achchiq jom*), **kambar** (*kambar bilaguzuk*), **katta** (*katta gulsun, katta go‘yak, katta bolg‘a, katta ombir, katta qubba*), **nozik** (*nozik ish, nozik munchoq*), **pachiq** (*pachiq uzuk, pachiq sirg‘a, pachiq tumor*), **silliqlik** (*silliqlik qalam*), **to‘g‘ri** (*to‘g‘ri uzuk, to‘g‘ri dahandam*), **butun** (*butun tirnoq*), **yarim** (*yarim tirnoq*) va boshqalar.

Biroq o‘zbek tilining zargarlik terminologiyasida nisbiy sifatlardan yasalgan birikma terminlar alohida o‘rinni egallaydi. Bunday terminlar yasalish qoliplari xilma-xilligi bilan ajralib turadi. SHunga ko‘ra, quyidagi ana shunday terminlarga batafsilroq to‘xtab o‘tamiz.

O‘zbek tilida nisbiy sifat yasovchi qo‘shimchalar juda ko‘p. SHunisi ham borki, ularning barchasi faol suratda sifat yasayvermaydi. YAna bir narsani e‘tiborga olish lozim: nisbiy sifatlardan yasalgan birikma terminlarning u yoki bu modeli biror terminologiyada faol bo‘lsa, boshqasida passivdir.

1. **li** affiksi ishtirokida tuzilgan birikma terminlar. Ma‘lumki, o‘zbek tilida **-li** affiksi «biror narsaga egalik, qarashlilik», «biror narsaning borligi, mavjudligi» kabi ma‘nolarni ifodalovchi sifatlardan yasaydi. *Aqilli, kuchli, bolali, o‘qimishli, sevimli* va boshqalar shular jumlasidandir. Zargarlik buyumlarining birikmali nomlarini yasashda bu affiks faol ekanligi bilan ko‘zga tashlanadi. Chunonchi, uning ishtirokida quyidagi birikma terminlar hosil qilingan: *gardishli uzuk, kokilli zirak, panjarali uzuk, panjarali sochpopuk, qo‘ng‘iroqli sirg‘a, turunjli tillaqosh, jiydali boldoq, no‘lali sandon, yulduzli sirg‘a, ko‘zli uzuk, ko‘zli sirg‘a, so‘rg‘ichli (bolalar) bilaguzuk* va boshqalar. Misollardan mazkur affiks o‘z o‘rnida qo‘llanib to‘g‘ri ifodalovchi birikma terminlar tuzilganligidan dalolat beradi. Shunisi ham borki, bu terminlarning barchasi o‘z definatsiyasiga egadir. Masalan:

Etti kokilli sirg‘a: Sirg‘a turlaridan biri, tanasiga kokil osilgan bo‘ladi (FSHKL). *Kokilli sochpopuk:* Sochpopukning eshilgan yo o‘rilgan kokillarining bir turi (FSHKL). Ko‘zxonali ish: Tosh, ya‘ni ko‘z o‘rnatiladigan uzuk, sirg‘a (FSHKL) va b.

2. **ma** affiksi ishtirokida tuzilgan birikma terminlar. Hozirgi paytda **-ma** affiksidan foydalanib, qator

terminologik tizimlarda o'nlab birikma terminlar hosil qilib kelinmoqda. Chunki affiks «biror narsani bajarishga mo'ljallangan» tarzdagi asosiy ma'noni ifodalovchi nisbiy sifatlar yasab keladi. Zargarlik buyumlarining birikmali nomlarini yasashda ham **-ma** affiksidan unumliroq foydalanganligini o'ndan ortiq birikma terminning mavjudligi bilan izohlash mumkin. *Suqma uzuk, osma bezak, burama bilaguzuk, chekma qalam o'rama uzuk* ana shular jumlasidandir. Yana quyidagi misollarga e'tibor beraylik; *Chekma qalam* (qalam nomli metall asboblardan biri) bu bilan bilaguzukka chekma naqsh solinadi, (FSHKL), *burama bilaguzuk* (spiral shaklida buralib yasalgan uzuk turi), *burama bilaguzuk* (spiral shaklida yasalgan bilaguzuk turi), *quyma uzuk* (taganakka quyilgan ko'zonasi ham birga quyilgan uzuk) va b.

Zargarlik terminologiyasida keltirilganlardan tashqari **-ma** affiksli yana quyidagi birikma terminlar mavjud: *to'qima zebigardon, o'rama (xalqali) shokila, o'yma naqsh, chizma naqsh, bosma naqsh gul, osma shokila, burama usul, burama gajak, qatlama marjon, qoqma naqsh, kesma naqsh, qadama naqsh* va b.

- cha** affiksi ishtirokida tuzilgan birikma terminlar. O'zbek adabiy tilida – cha affiksi keng ma'nodagi predmetlarning millati, kelib chiqish joyi, miqdori, ayrim xususiyatlarini ifodalash uchun xizmat qilganligidan, undan qator terminologik tizimlarda ancha unumli foydalanilmoqda. *qirg'izcha lag'mon, afg'oncha rubob, qashqarcha ayvon kabi turli sohalarga oid terminlar ana shular jumlasidandir.*
- simon** affiksi ishtirokida tuzilgan birikma terminlar. «O'xshatish», «o'xshatilgan» ma'nosini reallashtiruvchi –simon affiksi ishtirokida birikma terminlar hosil qilish qator terminologik tizimlarda o'zining mahsuldorligi bilan ajralib turadi. Masalan, birgina anatomik terminologiyada, Z.Mirahmedovaning guvohlik berishicha, o'nlab ana shunday birikmalar mavjud (bigizsimon o'simta, bodomsimon tana, so'rg'ichsimon muskul kabilar shular jumlasidandir)¹.

Zargarlik terminlarini ifodalashda birinchi qismi qo'shma sifatlardan iborat birikmalar ham mazkur terminologiyada mavjudligini *devornusxa naqsh, bodomnusxa gajak, tomchinusxa shokila, yuraknusxa zebigardon, yaproknusxa tumor, oynusxa naqsh* singarilar tasdiqlaydi.

Xullas, zargarlik terminologiyasida birikma terminlar o'ziga xos o'rinni egallaydi. Ularning aksariyat ko'pchiligi zargarlikka oid tushunchalarni to'g'ri ifodalab kelmoqda. Zargarlikka oid birikma terminlar asosan ikki komponentli bo'lib, ular ichida **sifat + ot** modelida yasalgan birikmalar ustunlik qiladi. Ularning aniqlovchi komponentini yasashda **-li, -ma, -siz** kabi affikslardan unumli foydalanilgan.

Adabiyotlar ro'yxati

- O'zbek tilining ilmiy-texnikaviy terminlari tarixidan. -Toshkent, 1973.270 bet
- Doniyorov R.O'zbek tili texnik terminologiyasining ayrim masalalari, Toshkent, 1977 yil,76 – bet.
- Ibrohimov S. Farg'ona shevalarining kasb – hunar leksikasi. Toshkent,1959 yil,157 -bet
- SHamsiddinov H. Umumiste'moldagi so'zlardan leksik – semantik usul bilan yasalgan terminlar va ularni tartibga solish// O'zbek tili ilmiy texnikaviy terminologiyani tartibga solish prinsiplari, Toshkent. 1991, 161- bet
- Mirahmedova Z. O'zbek tilining anatomiya terminologiyasi va uni tartibga solish muammolari. – Toshkent, 2010, 7 –18- bet.

¹ Mirahmedova Z. Ўзбек тилининг анатомия терминологияси ва уни тартибга солиш муаммолари. – Тошкент, 2010, 7 –18- бет.